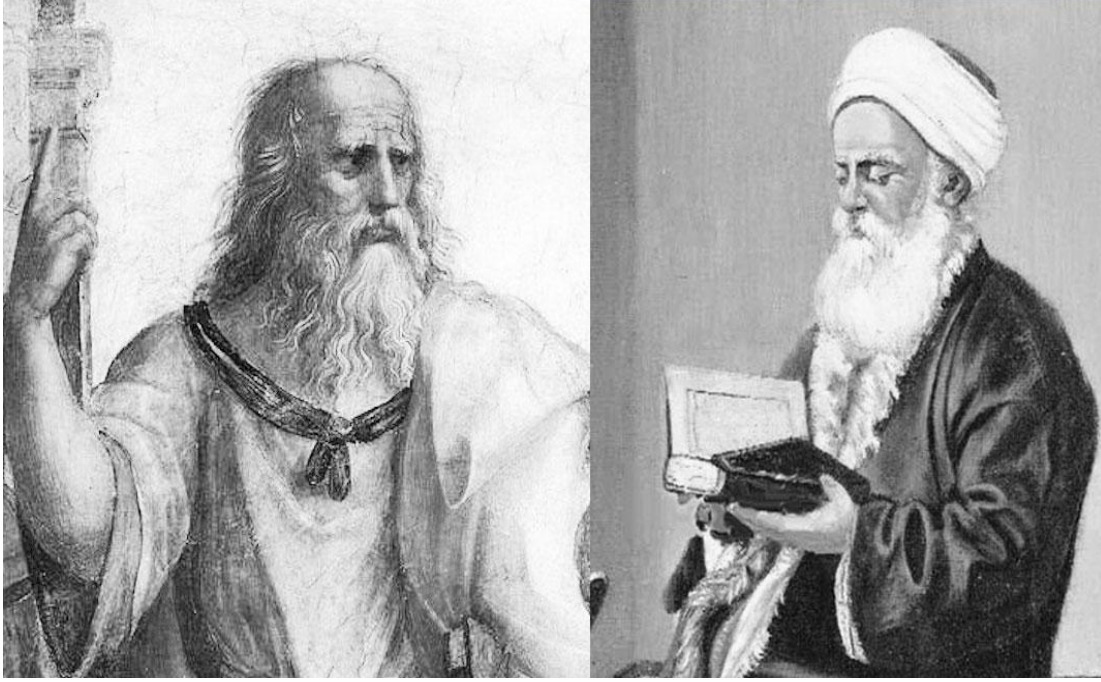

Hukukun öksüz kaldığı gün: Sokrates'in baldıranından Ebu Hanife'nin zindanına bir medeniyetin trajedisi

Mustafa YENEROĞLU, 11/01/2026

<https://www.karar.com/gorusler/hukukun-oksuz-kaldigi-gun-sokratesin-baldiranindan-ebu-hanifenin-zindanina-bir-2020610>

Tarih M.Ö. 399 yılında Atina'da durduğunda, demokrasiyle yönetilen bir şehir devleti, kendi varlığına tehdit olarak gördüğü 70 yaşındaki bir ihtiyarı, Sokrates'i yargılıyordu. Şehrin tanrılarına inanmamak değildi suçu, "sormayı, sorgulamayı" gençlerin zihnine bir zehir gibi zerk etmekte. Baldıran zehri içip hayatına son verince, düşünce ve duruşunun da zihinlerden kaybolup gideceği düşünüldü. Ancak, Batı medeniyeti bu ölümü unutmadı; aksine onu hukukun, devlet gücü karşısında hakikati söyleme cesaretinin kurucu miti haline getirdi. Batı, hukuk felsefesini o idamın vicdan azabı üzerine kurdu.

Aradan bin yıldan fazla bir zaman geçip takvimler Hicri 150'yi (M.S. 767) gösterdiğinde ise, İslam medeniyetinin başkenti Bağdat'ta, sanık sandalyesinde bu sefer İslam dünyasının "Sokrates"i, "İmam-ı Azam" lakaplı Numan bin Sabit, yani Ebu Hanife oturuyordu. Ebu Hanife'nin sonu da Sokrates gibi oldu. İktidarın sunduğu "yargıçlık" kadehini reddettiği için zindanda zehirlenerek öldürüldü. Ancak onun neden öldürüldüğünü umursamayan İslam dünyasının trajedisi o gün bu gün devam ediyor.

Batı, Sokrates'in ölümünden "devleti sorgulayan" bir hukuk felsefesi çıkarırken; İslam dünyası kendi Sokrates'ini öldürmüş, sonra da onun ismiyle devleti kutsayan, otoriteye boyun eğen devasa bir "resmi ideoloji" inşa etti. Bugün İslam coğrafyasındaki hukuksuzluğun, otoriterliğe boyun eğişin ve entelektüel kuraklığın kökleri; Ebu Hanife'nin fikhını (kurallarını) alıp onun ruhunu (duruşunu) o zindanda bırakmış olmanın bedelidir.

İPEK, SERVET VE ÖZGÜRLÜK

Ebu Hanife'yi anlamak için, onu klasik "ulema" şablonundan tamamen sıyırmak gerekir. O, İpek Yolu'nun en stratejik kavşağı olan Kûfe'de, dönemin en lüks tekstil ürünü olan "Hazz" (ipek ve yün karışımı kumaş) ticareti yapan uluslararası bir tüccardı. Bu ticari ağ, ona hem entelektüel otonomi hem de güçlü bir haber ve iletişim ağı sağlıyordu.

Devlet hazinesinden (Beytülmal) gelen tek bir kuruşa bile tenezzül etmedi. Ebu Hanife'nin fikhında "Beytülmal" sultanın şahsi kasası değil, hesabı sorulması gereken bir kamu emanetiydi. Halife Mansur'un ona gönderdiği 30.000 dirhemlik "hediye"yi (aslında sus payını) reddederken verdiği cevap bir manifesto niteliğindeydi:

"Bu para kimin? Eğer Halife'nin kendi alın teri ve şahsi kazancıysa, ben bir sultandan sadaka kabul etmem. Yok eğer bu halkın parası (vergi/haraç) ise, ben o halkın bir ferdiyim ve benim payıma düşen bu kadar büyük bir meblağ olamaz. Halka ait olanı bana veremezsiniz."

O biliyordu ki; "Cüzdanı halifenin elinde olanın, aklı hür olamaz."

İmam'ın yaşadığı Kûfe; Medine gibi homojen, içine kapalı ve tarım endeksli bir Arap şehri değildi. Orası Türkler, Farslar, Nebatiler, Hintliler, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir "Mevâli" kentiydi. Medine'de hayat öngörülebilirdi; ancak Kûfe'de her gün enflasyon, kambiyo, şirketler hukuku gibi karmaşık problemler ortaya çıkıyordu. O dönemin hakim usulü, bir sorunla karşılaşıldığında "Peygamber şöyle yaptı" diyerek bir hadis rivayet etmek ve meseleyi o rivayetin lafzına hapsetmekti.

Ebu Hanife, bu literal (lafızcı) yöntemin yetersiz kaldığını gördü. Sadece "geçmişte ne yapıldığını" (taklit) değil, "bugün ne yapılması gerektiğini" (icthâh) merkeze aldı. Burada devrimci bir adım atarak "Ehl-i Rey" (Akıl Ekolü) metodunu zirveye taşıdı. Nasları, arkasında bir "illet" (rasyonel gerekçe) ve bir "maslahat" (hukuki gaye) barındıran ilkeler bütünü olarak okudu. "Eğer Peygamber bunu yasakladıysa, bundaki hukuki gaye nedir?" sorusunu sordu. Bu yöntem, hukuku kör bir "itaat kültürü"nden çıkarıp, sofistike bir "akıl yürütme sanatına" dönüştürdü. Ebu Hanife'ye göre otorite, "Ben böyle emrettim" diyemezdi; çünkü her emrin "rasyonel, adil ve kamu yararına uygun" bir gerekçesi olmak zorundaydı.

Emevi ve Abbasi iktidarları, meşruiyet krizlerini aşmak için “Peygamber dedi ki...” diye başlayan uydurma rivayetleri “din” haline getiriyordu. Ebu Hanife, bu “rivayet enflasyonu” ortamında Kur’an-ı Kerim’i “filtre” ve “kalkan” olarak esas aldı. İlkesi şuydu: *“Eğer bir rivayet, Kur’an’ın genel ilkelerine, akla ve üzerinde ittifak edilen sünnete aykırıysa; senet zinciri ne kadar sağlam görünürse görünsün, o rivayeti Peygamber söylemiş olamaz. Onu reddederim.”*

Bu tavizsiz duruşu nedeniyle, dönemin lafızcı uleması (Ehl-i Hadis) tarafından “dini aklıyla bozan adam”, “bidatçi” ve “deccal” olmakla suçlandı. Oysa Ebu Hanife hadisi inkar etmiyor, hadisin, Kur’an’ın evrensel adalet ilkesini gölgeleyecek şekilde “siyasal bir sopa” olarak kullanılmasına itiraz ediyordu. Emeviler, devleti Müslümanların evrensel imparatorluğu olarak değil, bir “Arap Krallığı” olarak yönetiyordu. Arap olmayan Müslümanlara (Mevâli) ikinci sınıf muamelesi yapılıyor, haksız vergiler alınıyordu. Kendisi de aslen Fars (veya Türk) kökenli bir aileden gelen Ebu Hanife, bu ayrımcılığın yarattığı öfkeyi bizzat derinden hissediyordu.

Hicri 122 yılında, Hz. Hüseyin’in torunu İmam Zeyd b. Ali, Emevi zulmüne karşı isyan bayrağını açtığında, Ebu Hanife ne kayıtsız kaldı ne de postunda oturup öğütler veren bir mürşid gibi davrandı. Zeyd’e gizlice 10.000 dirhem gönderdi ve şu tarihi fetvayı verdi: *“Zeyd’in bu çıkışı, dedesi Hz. Peygamber’in Bedir savaşındaki çıkışına benzer.”*

İsyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Zeyd’in başı kesildi, cesedi çırılçıplak soyularak Kûfe çöplüğünde çarpmıha gerildi ve yıllarca orada asılı bırakıldı. Ebu Hanife, her gün dükkanına giderken o cesedin önünden geçiyor ve devletin “kutsal” değil ama “katil” olabileceğini hafızasına kazıyordu. Bu travma, onun zorba devlet anlayışı ile asla barışmayacak olan bilincini inşa etti.

Emevi Valisi İbn Hübeyre, onu yanına çekmek için Hazine mühürdarlığını teklif ettiğinde cevabı netti: *“Bana Vasıt Mescidi’nin kapılarını veya tuğlalarını saymamı emretseydiniz yapardım; çünkü bu angaryadır. Fakat benden, haksız yere idam edilecek bir adamın fermanını mühürlememi, ‘seriata uygundur’ dememi istiyorsunuz. Vallahi, bana dünyanın tüm servetini verseniz, zalimin suçuna ortak olmam.”* Bu ret cevabı üzerine hapse atıldı ve günlerce kırbaçlandı. Baş şıştı, yüzü tanınmaz hale geldi. Ancak İbn Hübeyre gördü ki, bu adamın iradesini kırmak, bedenini kırmaktan zordu. Halkın ayaklanmasından korkarak onu serbest bırakmak zorunda kaldı ve Ebu Hanife Mekke’ye sürgüne gitti. Hicri 132 (M.S. 750) yılında Abbasiler, “Ehl-i Beyt’in Rızası” ve “Adalet” sloganlarıyla Emevileri yıktığında, Ebu Hanife de pek çokları gibi umutlanmıştı. Ancak Abbasi yönetimi kısa sürede Emevileri aratan bir despotizme dönüştü. Halife Mansur, iktidarını sağlamlaştırmak için

Peygamber soyunu katletmeye başlayınca, Ebu Hanife yaşlılığına rağmen yine en kararlı duruşu sergiledi. Mansur'un ordusuna katılmanın haram olduğunu, baskı altında edilen yeminin hükümsüz olduğunu haykırdı.

Bu fetva sonrası Mansur için Ebu Hanife artık saygı duyulacak bir alim değil, “devletin bekasına” tehdit oluşturan bir “nifak ve fitne” unsuruydu. Ancak o, Ebu Hanife’yi doğrudan öldürmenin, onu halkın gözünde bir “şehit” mertebesine yükselteceğini ve Kûfe ile Horasan’ı ayaklandırabileceğini biliyordu. Bu yüzden, onu “itibarsızlaştırarak” yok etme planını, yani “Kadılık Teklifi”ni devreye soktu. Mansur, Ebu Hanife’ye “Kadı’l-Kudât” (Baş Yargıçlık) teklif etti. Ebu Hanife ile Mansur arasındaki o tarihi diyalog, bir manifesto niteliğindedir:

Mansur: *“Seni Kadı’l-Kudât olarak atıyorum. Adaleti sen tesis et.”*

Ebu Hanife: *“Ben bu göreve ehil değilim.”*

Mansur: *“Yalan söylüyorsun! Sen bu işe en layık olan sensin.”*

Ebu Hanife: *“Hükmü kendiniz verdiniz ey Emir. Eğer ben yalan söylüyorsam, bir yalancından kadı olmaz. Eğer doğru söylüyorsam, zaten ehil olmadığımı beyan ettim. Her iki durumda da ben bu görevi yapamam.”*

Bu ret üzerine 70 yaşındaki İmam zindana atıldı, her gün pazar yerinde halka teşhir edilerek kırbaçlandı. Ancak o, “Sultanın ekmeğini yiyen, sultanın kılıcını çalar” diyerek direnmeye devam etti. Nihayetinde Hicri 150 yılında zorla zehirli bir şerbet içirilerek şehit edildi. Vasiyeti ise tüm hayatının özeti gibiydi:

“Beni, gasp edilmemiş, halifenin elinin değmediği temiz bir toprağa gömün.” Vasiyeti üzerine şehir merkezine 4-5 kilometre uzak devlet elinin değmediği bir kamışlığa defnedildi.

BÜYÜK DÖNÜŞÜM – DEVLETLEŞEN MEZHEP

Ebu Hanife’nin hikayesi zindanda biterken, “Hanefilik”in ve bugünkü İslam dünyasının hikayesi tam bu noktada, onun öğrencisi İmam Ebu Yusuf ile başlar. Ebu Yusuf, hocasının aksine çok fakir bir aileden geliyordu ve sivil kalmanın “yok olmak” anlamına geldiğini acı bir tecrübe ile görmüştü. Mezhebin yaşaması için devlet tarafından himaye edilmesi gerektiğine inanıyordu.

Halife Harun Reşid, Ebu Yusuf’a Baş Kadılık teklif ettiğinde, o hocasının canı pahasına reddettiği cübbeyi giydi. Yazdığı “Kitabu’l-Harac” ile yeni dönemin anayasasını oluşturdu. Ebu Hanife’nin “Zalim sultana isyan haktır” ilkesi, Ebu Yusuf’un kaleminde “Fitne, zulümden beterdir; itaat esastır” doktrinine evrildi.

Böylece Hanefilik, sivil bir içtihat okulu olmaktan çıkıp, Abbasilerin ve daha sonra Osmanlıların “Resmi Devlet Mezhebi”ne dönüştü.

Ancak Ebu Yusuf’un kurguladığı ve İslam tarihine miras bıraktığı bu sistemde, yargı bağımsızlığını ve sivil alim tipolojisini neredeyse imkansız hale getiren iki temel yapısal sorun vardı:

Birincisi, Hazine’nin nitelik değiştirmesiydi. İslam’ın ilk dönemindeki “Halkın Malı” (Beytülmal) anlayışı, fiilen “Sultan’ın Şahsi Mülkü”ne dönüştü. Kadı, maaşını halkın hazinesinden değil, pratik olarak Sultan’ın “lütfundan” almaya başladı. Hocasının o meşhur uyarısı (“Sultanın kılıcını çalar”) gerçekleşmişti.

İkincisi, geleneksel siyaset teorisinde Halife hem yürütmenin hem yargının başıydı. Ebu Yusuf’un sisteminde Kadı, bağımsız bir denetleyici değil, Halife’nin yetkisini kullanan bir “Naib” (Vekil) statüsüne indi. Hukuken vekil, asile karşı karar veremezdi. Böylece yargı idarenin meşrulaştırıcı bir alt şubesi haline geldi.

Bu yapısal bozukluk, İslam dünyasında Batı’dakine benzer “bağımsız entelektüel” sınıfının doğmasını da engelledi. Batı’da Kilise, Aristokrasi ve Burjuvazi, Kral’a karşı güç odakları oluşturarak bağımsız düşünürleri finanse edebilirken, İslam dünyasında Devlet sivil alanı tamamen yuttu. Vakıflar ve medreseler, resmi ideolojiyi üreten bürokrat (ulema-i rusûm) yetiştirme merkezlerine dönüştü. Ebu Hanife gibi “özgür orta sınıf aydını” modeli tarih sahnesinden adeta silindi.

Bugün geriye dönüp baktığımızda, İslam dünyasının neden bir “hukuk devleti” inşa edemediğinin cevabı, 1250 yıl önce atılan bu yanlış düğümde gizli. Batı’da üniversiteler ve loncalar “tüzel kişilik” kazanarak devlete karşı kurumsal direnç oluştururken; İslam dünyasında yargı erki, yürütme karşısında kurumsal bir rakip olamadı, “iktidarın muhafızı” konumuna indirgendi.

Bu tarihsel miras, modern dönemde “modern sultan” paradoksuyla daha vahim bir hal aldı. Batı’daki “kuvvetler ayrılığı” prensibini almadan, sadece merkeziyetçi bürokratik aygıtı ithal eden modern “İslam” ülkelerinde; devlet başkanları, tarihteki Abbasi halifelerinin hayal bile edemeyeceği mutlak bir güce (Leviathan) kavuştu. Yargıçlar ise kendilerini hukukun bağımsız temsilcisi değil, devletin memuru olarak görmeye devam etti.

Bu sürecin toplumsal hafızadaki yansıması tam bir “hafıza kırımı”dır. Bugün halkın %90’ı “Hanefiyim” der ama Ebu Hanife’yi tanımaz. Bilenlerin ekseriyeti de onu sadece bir “ilmihal

hocası” zanneder. Bu tesadüfi değil, bilakis iktidarların bilinçli ehlileştirme operasyonunun başarısıdır.

Yüzyıllar boyunca medreselerde toplumun enerjisi “büyük siyaset”ten (adalet, kamu malı, yönetim ahlakı) uzaklaştırılıp, “küçük siyaset”e (beden, ritüel detayları) hapsedildi. Bu yüzden bugün İslam toplumları, inancı ve dindarlığı şekli şartlarıyla tanımlanan ibadetlerle ölçerken, namaz kıldığı caminin önünde haksızlık yapanı, kamu malını çalanı veya zulmedeni dinin asli konusu değilmişçesine görmezden gelirler. Çünkü alını secdeye giderken, vicdanı ayağa kalkamayan bir dindarlık yerleşti. Ritüelleri kusursuz, ama ahlakı felçli bir toplum oluştu.

Bu, Ebu Hanife’nin değil, onun mezhebinin bedenini kurtarıp, ruhunu devlete rehin veren, yani hukuk okulunu ehlileştiren devletçi ulemanın zaferidir.

ZİNDANDAKİ MESAJ

Bağdat’ta İmam-ı Azam’ın devasa bir türbesi vardır. Sultanlar yüzyıllardır oraya gidip dua ederler. Ne büyük ironidir ki; o türbede yatan adam, o sultanların atalarının adaletsizliklerine boyun eğmediği için öldürülmüştür. İslam dünyası, Ebu Hanife’nin “cesedini” kutsadı ama “fikrini” gömdü. Bunun sonucu olarak İslam dünyasında adaletin, devletin lütfu değil, bedel ödemeyi göze alanların söke söke aldığı bir hak olduğu bilinci yerleşemedi.

Bugün İslam dünyasının kurtuluşu; yeniden Ebu Hanife’nin zindandaki o yırtık gömleğini giymekle; yani “sivil, bağımsız ve sorgulayan aklı” yeniden kuşanmakla mümkündür.

Sokrates hala konuşmaya devam ediyor; çünkü Batı ona kulak veriyor. Ebu Hanife’nin sesi ise kısıldı; çünkü biz onu dinlemedik, duymadık, anlamadık; sadece türbesini ziyaret ettik. O sesi yeniden açmak, İslam dünyasının 21. yüzyıldaki varoluşsal ödevidir.